

ГРИГОРІЙ ВИНСЬКИЙ І ЙОГО «ЗАПИСКИ»

У цьому нарисі хочу зайнятися ближче однією з найцікавіших пам'яток нашої мемуаристики кінця XVIII і початку XIX ст. Як це не дивно, «Записки» Григорія Винського¹ досі не знайшли в нас належної оцінки.

В російській літературі перший про Г. Винського писав О. Тургенєв. Він був захоплений «Записками», від котрих, як сам визнає, не міг відірватися, поки не прочитав до кінця (цит. за вид. П. Щоголева, с. 8). «Мы должны дорожить этою вѣрною картиною старого быта русскаго», — каже далі О. Тургенєв. Не менш високо від Тургенєва оцінює «Записки» Г. Винського О. Пипін.

А втім, останній видавець «Записок» П. Щоголев називає їх одним «изъ самыхъ любопытныхъ и замѣчательныхъ памятниковъ русской мемуарной литературы» (с. V). Натомість в українській літературі, окрім коротких згадок в історіографії і цитат у М. Драгоманова, досі майже ніхто не звертав уваги на цю цікаву пам'ятку. В той же час велика частина її стосується України. Ми знаходимо тут численні подробиці про культуру й побут Гетьманщини другої половини XVIII ст. Та й сам автор з його поглядами на політику, релігію, педагогіку, являє собою цікавий тип своєрідного «вольтер'янця», досить поширений серед української інтелігенції кінця XVIII — поч. XIX ст. Автор «Записок» Григорій Винський народився 1762 року в місті Почепі (пізніше Мглинського повіту) на Чернігівщині. Батько його — Аким Степанович Винський (про його соціальне становище син не згадує), а мати — Марфа з Пискареєвських. Він був першою дитиною, за якою прийшов на світ ще один син. Але вже через три роки після народження Григорія батько його помер, а мати доволі скоро вийшла заміж вдруге, на цей раз за Михайла Губчиця з родини, як згадує наш мемуарист, «довольно значной и достаточной». І справді, ми нераз у тогочасних актах зустрічаємось із родиною Губчиців, що належала, як видно, до багатшої

¹ Про «Записки» Г. Винського знаходимо першу згадку в часописі «Москвитянинъ» за 1845 рік, кн. 3, у замітці А. Тургенєва. Надруковані вони були вперше П. Бартенєвим на сторінках журналу «Русский Архивъ» за 1877 р. (янів., с. 76—123; апр., с. 150—197). У тому ж році ширшу статтю «Запискам» присвятив О. Пипін. (Розкази изъ Екатерининского вѣка // Вѣстникъ Европы, 1877.— Июль.— С. 245—269). Деякі дані до біографії Г. Винського надрукував уже згаданий П. Бартенєв (Русский Архивъ.— 1877.— Июнь.— С. 233) за запискою, що була в паперах П. Величка, в якого Г. Винський у 1801—1806 рр. служив домашнім учителем. Там же (1878.— Июнь) був передрукований твір Г. Винського «Проектъ о усиленной российской съ Верхнею Азією торговле черезъ Хиву и Бухарію». Усі згадані матеріали передруковано в окремому виданні «Записок» за ред. П. Щоголева. («Мое время — «Записки» Г. С. Винского». Библиотека мемуаров.— СПб.: Огни., б. г.). Усі посилання у тексті статті належать до останнього видання.

місцевої старшини². Губчиці жили спочатку в селі Китлятовцях, а пізніше переїхали до містечка Баклані, куди Губчицю призначено сотником. Тут на березі річки Судості Г. Винський провів своє дитинство. Тут же почалося його навчання. Звідсіль на десятому році життя послали його на дальше навчання до Чернігівського колегіуму, а пізніше до Київської академії. Після закінчення колегіуму Г. Винський вступає ще на короткий час до приватного французького пансіону Карповича у Стародубі.

На 17-му році наш автор закінчує свою освіту і переїжджає до Глухова, де під опікою генерального судді Журмана розпочинає свою кар'єру. «Причислений» до генерального суду, він провадить життя тодішньої української «золотої молоді». Таке саме життя продовжує він у Петербурзі, куди його висилають зовсім молодим, мабуть, на те, щоб він, як тисячі його сучасників, зробив там кар'єру. Але нашому авторові не повелось у північній столиці. Здобувши з бідною диплом гвардійського офіцера, Г. Винський конче хоче брати участь у всіх розвагах своїх товаришів, але на це потрібні гроші, яких у Винського було обмаль. Він починає робити борги і через те потрапляє у в'язницю, з якої його ледве визволила мати. Г. Винський на короткий час приїжджає в Україну, але після численних скандалів, пияцтв і бійок повертається до Петербурга.

Під впливом знайомства з молоденькою німкенєю Лархен, з якою він пізніше одружився, Г. Винський опам'ятовується. Але немов би якийсь фатум переслідує нашого героя. Як виходить із власного признання Г. Винського, його зовсім безвинно притягають до великої судової справи-крадіжки державних грошей. Після майже річного перебування у Петропавлівській твердині Г. Винського і його товаришів висилають на вічне поселення в Оренбург. Дружина супроводить Г. Винського на заслання. В Оренбурзі, а пізніше в Уфі, Г. Винський коротає своє життя, бідуючи і заробляючи на прожиток приватними лекціями. Закинутий у ті медвежі закутки Г. Винський грає там роль своєрідного «культуртрегера». В той час він перекладає французькі твори російською мовою і поширює ці переклади серед місцевого дворянства. Зв'язаний родиною, Винський уже не повертається в Україну, а, звільнений із заслання, оселяється у Бузулуку або в Астрахані, куди одна з його доньок виїшла заміж.

Покінчивши з коротким життєписом нашого мемуариста, можемо тепер ближче приглянутися до його «Записок». Хоча більшу частину свого життя Г. Винський провів у Московщині, у перших розділах він доволі докладно описує тодішнє українське життя. Насамперед описує він свою освіту, яка була звичною для тогочасної української молоді. Починалася вона, як ми вже згадували, у дяківській школі. Школа ця, як звичайно, була при церкві. Там діти вчилися початків грамоти. У властивому нашому мемуаристові барвистому соковитому стилі він дає кілька цікавих ілюстрацій до тодішнього шкільного побуту. Зокрема, у уступі «Малоросійская суббота» він згадує про сумнозвісну езекуцію, яка відбувалася щогижня.

«Після вечірні в суботу,— пише Винський,— усі учні збиралися у школі й, не сідаючи на свої місця, стоячи ждали на дяка. Коли той з'являвся, усі вітали його в один голос: «Мир ті, благий учителю наш!» На це той відповідає: «Треба сікти вас». І відразу починає езекуцію: «Учися, не пустуй, пам'ятай суботку»,— так промовляв він, б'ючи. Далі автор обурюється на несправедливість дяка, який дітей ба-

² Пор.: Лист брата вітчима Г. Винського бунчукового товариша Григорія Губчиці до гетьмана К. Розумовського: Б. Барвінський. До історії закріпачення селянства в Лівобережній Україні // Записки НТШ.— Т. LXXXI.— С. 154—157.

гатих батьків, що надсилали йому «млинці, боханці і паляниці», лагідніше й менше був на екзакуції, ніж дітей бідаків, які не мали чим задобрити старого вчителя»³.

Дальшу науку хлопець продовжував удома під проводом «інспекторів»⁴, які його вчили початків латинської мови. Таким чином, на десятому році життя Г. Винський уже читав по-слов'янськи і трохи знав латину. Цього вистачало, щоб його прийняли до чернігівського колегіуму, куди він у супроводі «інспектора» Цвіта вирушив восени 1762 року. Як видно, хлопець був уже досить підготований, бо відразу опинився у третьому класі колегіуму, так зв. «граматиці».

У Чернігові Г. Винський пробув лише один рік, а вже наступного року восени вступив до Київської академії, ректором якої тоді був Самійло Мисливський. Його наш мемуарист згадує дуже тепло. Перебування Г. Винського в мурах академії припадає на досить тязькі для неї часи, бо якраз закінчилася доба розквіту, що розпочалася за І. Мазепи, коли вона, кажучи словами одного із своїх вихованців, смоленського єпископа Гедеона Вишневського — «имѣла себѣ честь, что от нея, акы съ преславныхъ Афинѣ, вся Россія источникъ премудрости почерпала»⁵. Що більше. Як відомо, слава академії переходила межі Російської держави, сягаючи країн слов'янського Сходу і навіть Західньої Європи⁶.

В середині XVIII ст. починається повільний занепад академії. У своєму попередньому розвитку вона змагала до того, щоб наблизитися до вищої школи. До програми входили предмети, які надавали загальному навчання більш загальноосвітнього характеру. Зокрема, у зв'язку з тим, що дедалі більше вихованців академії мандрувало продовжувати свою освіту за кордон, до програми навчання чужих мов уведено французьку та німецьку⁷. Гарячим прихильником перетворення академії у нормальний університет був гетьман К. Розумовський. За його гетьманства виготовлено докладний проект університету, що мав би постати на місці академії. Але на ці проекти не хотів погодитися російський уряд, зокрема тоді, коли на престол сіла Катерина II. Проти цих далекосяжних реформ була також духовна влада академії, побоюючись, що ці реформи зменшать її інтеграцію в академічні справи. Так, у 1764 р. згадуваний уже ректор Самійло Мисливський і митрополит Арсен Могилянський, роз-

³ Про те, що ці суботні екзакуції були віддавно необхідною приналежністю шкільного навчання, свідчить уступ у правилнику Луцької братської школи з XVII ст., де сказано, що по суботах «дидаскаль маєть дѣтямъ і памятного не боронити по чаши школьної испити». — Акты, издаваемые Временной комиссией. — Т. 1. — С. 108.

⁴ «Інспектори» були вже під давнього часу необхідною приналежністю кожного старшинського дому на Гетьманщині. Вже коли гетьман І. Самойлович посилав своїх синів до Москви представлятися цареві, то з ними їхав «учитель» (Лазаревський А. Описание старой Малороссии. — Т. 1. — К. 1888. — С. 22) сини полкового писаря Григорія Скарупи в 1730 р. мали інспектора, який, зокрема, мав уважати, щоб його учні не вживали «грубих» і «лишовських» слів. (Сулимовский архив. Семейные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей XVII—XVIII в. — К., 1884. — С. 188). До обов'язків «інспектора» належало часом улаштовувати зі своїми учнями театральні вистави — виставляти комедію (Маркович Я. Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. — 1859. — Т. 3).

⁵ Титов Ф. Стара вища освіта на Україні. — К., 1924. — С. 234.

⁶ Пор.: Прохання венеціанця Костянтина Секура до академії (Грушевський М. Три академії у зб. «Київські збірники». — Т. 1).

⁷ Французьку мову запроваджено в 1753 р. Першим учителем її був Костянтин Крижанівський, який учився за кордоном. Останній міг «говорити французькою мовою, як своєю рідною, і його аудиторія завжди була повна молоді, що бачила в науці цього предмету істотну користь» (пор.: А с к о ч е н с к и й В. Киев и его академия. — Т. 2. — С. 177). Щодо німецької мови, то її почали вивчати значно раніше, бо вже в 1738 р. Симеон Тодарський, що вчився у Галле, був автором перекладу твору німецького містика Арндта «Von wahren Christentum» (там же, с. 143). З пізніших професорів німецької мови знаємо Михайла Максимовича, Давида Нищинського і згадуваного вже Крижанівського (там же, с. 111, 163).

ширюючи програми навчання в академії, у той же час протестують проти занадто великих нововведень.

Г. Винський перебував в академії п'ять років. До навчання в академії він ставитися досить критично. «Київська академія призначена для духовенства,— пише він,— найбільше дбала дати освіти, відповідну званню духовного. Тому науки, що викладались у ній, були граматики, піїтика, риторика, філософія, богослов'є і мови: латинська — як підстава, польська — як засіб для пояснення; після них грецька й жидівська, бо потрібні для розуміння церковних письменників; німецької і французької мов хоча й вчили, але не у вистарчаючій мірі; інші науки там були цілком невідомі». Отже, поза досконалим знанням латинської і польської мов, які він знав у слові й письмі, розмовляв, як на «своїй природній» мові, Г. Винський мало що скористав в академії, зокрема математиці (с. 13).

З такого критичного ставлення Г. Винського до академічного навчання виразно простежуємо легке презирство майбутнього раціоналіста і вільнодумця до духовної школи. Але ж водночас нераз у тих же споминах Г. Винський згадує академію з щирою вдячністю, кажучи про «поселену в мені Київською академією любов до наук» (с. 36).

Після закінчення академії Г. Винський вступив, як ми вже згадували, до приватного пансіону Карповича у Стародубі, щоб удосконалити свої знання французької мови. Французькі пансіони були доволі новим явищем у Гетьманщині. Вони являли собою своєрідну данину добі, коли французька мова, звичай стають у всій Європі ознакою доброго тону. Вже гетьманич Петро Апостол провадить свій щоденник французькою мовою. Знаходить своє поширення в Україні французька книжка, про що буде мова далі, при обговоренні світогляду нашого мемуариста. На поширення французької мови серед ширших кіл громадянства вказує такий незначний факт, як лист протоієрея І. Богаєвського до гетьмана К. Розумовського. Цього протоієрея запроторено в тюрму за якісь грошові надужиття, і він звідти шукає у гетьмана протекції, причому пише листа французькою; щоправда, доволі невправною мовою⁸. Сам Г. Винський — це приклад захопленого «французомана». «Скільки б,— пише він,— не кричали в нас «распинайте французів!», але вони самі далеко більше сприяли нашому навчанню, аніж ціла Європа разом» (с. 16).

Відгуком цієї «французоманії» були французькі приватні пансіони, яких у Гетьманщині останніх десятиліть XVIII ст. було кілька⁹. Існував такий пансіон у Ромнах, заснований французом Боле, в якому молодь училася французької та німецької мов, арифметики, малювання, географії, історії і «добрих звичаїв». Такий же пансіон був і в Глухові¹⁰.

Щодо Г. Винського, то він у пансіоні Карповича перебував усього дев'ять місяців. Як він сам пише, «мої роки, знання латинської мови і граматичних правил викликали у вчителя повагу до мене, так що він, зваживши на моє прохання, перейшов зі мною синтаксис Пеплієрів» (с. 14).

Як бачимо, спомини Г. Винського дають нам цікаву ілюстрацію до того, як проходила освіта хлопця із середньозаможної старшинської родини. З дальших згадок про побут і життя тодішньої України варто зупинитися над описом Глухова, куди наш мемуарист пограпляє після Стародуба. Приїжджає він туди в 1769 році, отже, через п'ять років після скасування Гетьманщини. Правителем України, як відомо,

⁸ Київская Старина.— 1901.— Т. 73.— С. 147—148.

⁹ Відомості про приватні пансіони спробував я зібрати у статті «Французькі пансіони в старій Україні» // Рідна школа.— 1933.

¹⁰ Київская Старина.— 1890.— Т. 9.— С. 495; Сулимовский архив.— С. 137.

був у той час Рум'янцев. За цей час Глухів ще не встиг втратити свого значення столиці Гетьманщини. Життя туг буяло. Спричинялась до того українська шляхта, яка з'їздила сюди полагоджувати свої справи. Найголовніше ж то була та молодь, яка, подібно до нашого героя, приїздила сюди починати свою життєву кар'єру. Ця молодь, «приписана до ріжних урядів», фактично нічого не робила. Як каже Г. Винський, «нічого студентського вже в неї не було помітно, натомість багатьох з них можна було назвати професорами розпусти». «Розкіш, — веде далі наш мемуарист, — хоч не всюди, але вже поширилась; шинки — і німецький, і грецький не бували порожні».

З інших міст Гетьманщини Г. Винський коротко згадує торговельне місто Ніжин, де на нього справили враження місцеві греки і багатство ніжинських крамниць.

Найбільш цінна для нас загальна характеристика тогочасної України, яку робить наш мемуарист в окремому розділі «Общє моеї отчизны нравы» (с. 23—25).

Передусім автор підкреслює, що в ті часи українці жили досить ізольовано, «крім греків й поляків не знали ніяких чужинців, навіть із москалями майже не мали зносин». Далі Г. Винський зупиняється над вадами сучасних йому українців і стверджує, що такі злочини, як убивство, розбійництво, грабунки, серед українців траплялися рідко. Натомість пияцтво було дуже поширене, «тому що не лише чоловіки, а й жінки з ліпших домів пили горілку, наливку і т. ін.», але тут же додає, що напиватись до нестями уважалося «ззорним» і до справжніх пияків усі ставилися з презирством. Так само, на думку нашого мемуариста, стоїть справа з іншими негативними рисами горожан. Так, хоч українці були дуже оцадні, але скупарями не були. Поміж селянами бували сварки й бійки, але не небезпечні, бо справа обмежувалась самими «чубами». Справжню розпусту суворо карали, натомість можливе в селян було «волокітство», якщо так назвати женихання, але воно ніколи не доходило до чогось поганого, бо здебільшого мало на меті одруження. Отже, як бачимо, наш патріот, зрештою, не помічає якихось поважніших вад у свого народу, окрім хіба сутяжництва, яке було поширене і то «головним чином серед шляхетства».

Натомість Винський бачить серед українців багато добрих прикмет. Найперше, що подобається цьому учневі доби Просвітництва в українцях — це те, що вони вже в той час мали «громадську думку». Кожен, хто допускався насильства або навіть свавільства, був у всього оточення «въ омерзѣнїи». Далі наш мемуарист підносить авторитет, який в Україні мали в очах дітей їх батьки. Більше того, молодь загалом ставилася з пошаною до старших. Якраз то були риси, яких мемуарист, приїхавши з України в Московщину, зовсім не зустрів: так само високо славить Г. Винський українську гостинність. Родинні відносини в Україні видаються Г. Винському ідеальними, і він їх тим паче цінує, що українські жінки у своїй поведінці та внутрішньому житті мали велику свободу.

Далі Г. Винський пригадує чистоту й охайність українського житла, веселу і щире вдачу українців та їх музикальність («музыку умѣли чувствовать»). Повертаючи до українських жінок, наш автор підкреслює, що хоч вони й любили чепуритись, але «поддѣльныхъ прелестей» не терпіли, і жінку, що вживала білила й рум'яна, усі оминали¹¹.

¹¹ Цікаво порівняти останні слова Г. Винського з примітками якогось невідомого автора, найпевніше когось із духовенства на маргінесі твору І. Гізеля «Мирь человека съ Богомъ», які походять з кінця XVII ст. Між тими увагами читаємо, що косметику і «притирання лиця» жінки уживають у Московщині й Польщі — в Україні натомість цього немає (див. Киевская Старина. — 1892. — Т. 36. — С. 150).

В останніх увагах цього розділу споминів автор підкреслює релігійність українців, їх «душевное прилѣпленіє» до християнської віри. Головною причиною того він вважає доволі високу освіту українського духовенства. Тут же він бачить причини, чому в Україні немає релігійного розколу. Але вірний засадам Просвітництва, закінчує увагою про забобони, що їх він називає «адскимъ дѣтищемъ» і які, на жаль, були поширені і в його «благословенной Малороссіи».

Не можемо не додати в цій характеристиці українського життя деякої ідеалізації, яку можна б пояснити тим, що авторові довелося більшу частину свого життя провести далеко від батьківщини. Але водночас треба ствердити, що подібну характеристику українців знаходимо й в інших сучасників. Ось так, наприклад, у книжці Якова Марковича¹² читаємо таке: «Малороссы важны, вѣрны, открыты, без рабского униженія и безъ подлой лести, меньше употребляютъ горячіе напитки, нежели Великороссіяне». Ця остання характеристика тим наче цінна, що Я. Маркович подає її на підставі тверджень іноземного автора. Від себе ж Я. Маркович додає: «Малорось отъ природы кротокъ и добръ: онъ имѣеть только важную наружность и, можетъ быть, нѣсколько тщеславія». Знаходимо в Я. Марковича і підтвердження слів Г. Винського щодо гостинності українців.— «Съ какою ласкою,— пише він,— съ какимъ внутреннимъ удовольствіемъ принимаетъ онъ всякого проѣзжаго».

Як бачили ми з того, що Г. Винський писав про Україну (і то вже наприкінці свого життя), він усе життя залишався українським патріотом. Щоправда, цей патріотизм був своєрідний, властивий багатьом українцям тієї доби. Патріотизм суго, сказали б ми, побутовий, позбавлений усякої тіні політичних аспірацій. Як не як за життя Г. Винського в Україні відбулися важливі зміни: було скасоване Гетьманство, а за ним загалом усякі сліди політичного самоуправління, ліквідована Запорізька Січ. Але ми даремно шукатимемо за якоюсь згадкою про всі ці події у «Записках» нашого героя. Він, що з таким їдким сарказмом описує «реформи» Катерини і сучасний йому державний лад, ані словом не згадує про цілковите знищення політичних прав його батьківщини — у своєму політичному вільнодумстві Г. Винський залишається на ґрунті російської державности. Це наче вражає, що національно він себе ніколи й ніде не визнає росіянином. Описуючи свої перші враження з побуту в домах москалів, Г. Винський підкреслює, що для того, аби пізнати справжню вартість цих, як він каже, «вертепів», треба самому не бути «русским». І саме таким трактує він себе, завжди протиставляючись «русским», вважаючи себе супроти них чужинцем (с. 117, 118 та ін.).

Через усі «Записки» Г. Винського наскрізним мотивом проходить українегативне становлення до москалів. Уже перші враження нашого автора в Московщині були якнайбільш негативні. «Всі міста і сама Москва,— пише він про свою першу подорож на Північ,— не справили на мене найменшого враження». Пояснює він це тим, що після величавих київських церков і будівель Москва мусила викликати досить непогане враження. Проте навіть «прославлена росіянами» дзвіниця Івана Великого супроти дзвіниці Київської лаври видалася молодому подорожньому звичайним «стовбчиком», і Успенський собор далеко менше заімпонував йому, ніж Київська братська церква (с. 26).

Треба сказати, що зараз по приїзді до Петербурга Г. Винського призначили до школи при Ізмайловському гвардійському полку, де вчили дворянських «недорослів» перед іменуванням їх офіцерами. Можна собі уявити враження колишнього учня академії і французького пансіону, що опинився поміж «недорослями». Почуття образи й огиди, якого зазнав наш автор, промовляє ще з його «Записок», написаних

¹² Винский Г. Записки о Малороссіи, ея дителяхъ и произведеніяхъ.—СПб, 1798.—Ч. 1.

Ігор Лоський. Фото другої половини 20-х рр. ХХ ст.

Автор „Записок“ Григорій Винський
народився у 1762 році ~~в с. Батівці~~
~~Євстація Анановича Ван~~ у місці Точені
(пізніше Млинівського повіту) на Чернівчині
Батівці, коло с. Анни Степановича Ван-
ський, про соціальне положення батька
син його не знає, а матері ~~Мари~~ Марії з
Тисаревської. Він був першою дитиною
за якого прийшов ще один син. Але вже
через три роки після народження ~~батька~~ Гри-
горія, батько його помер, а мати до-
сить скоро вийшла удрує даліж на цей
раз ^{за} Михайла Чубиця, з родини як ~~вона~~
знає нас ~~мешерин~~ мешерин, довольно значної
и достаточной, і дійсно ми не раз зустріча-
ємося в поточних актах з родинно Чуби-
ців, що належали як видно до багатшої
місцевої старшини.

*) Порівн. н. і. Мст. брата Вітими Васильовою до Булаховою

більш як півстоліття пізніше. «Уявіть собі,— пише він,— українця поміж москалями», а на катедрі «поважного професора, в обідраному, пошитому із солдатського сукна сурдугі, з кривою пікою Артамонова». Перше, що почув Г. Винський на свою адресу від російських товаришів, були такі епітети, як «безмозглий хохол» (с. 28).

Уже ці перші враження від перебування серед москалів змушують Г. Винського міркувати над тим, на яких підставах вони основують «свою удавану перевагу над малоросіянами». І тут же він приходить до висновку, що бідніші москалі, які становлять так зв. «благородне сословіє», є «суцїє мужики». У цьому Г. Винського переконали особисті спостереження. Що ж стосується багатших, то й більша частина їх (навіть вихована чужинцями), дуже обмежена у своїх знаннях, особливо щодо «словесности». Причину цього Г. Винський бачить у «природженій всім москалям ненависті до всього чужоземного і «невъжественное презрѣніе» до всього, що не походить з їхньої батьківщини. Ця вада, на погляд Винського, не зникне ніколи. Оце «глупое самохвальство» бачить він у всіх верств московського громадянства, ба навіть і в учених (с. 28).

Своїх негативних поглядів на все, що московське, Г. Винський дотримувався усе життя. А ще більше зміцнився він у тому, коли доля закинула його у глуху провінцію, де всі національні риси проявляються ще яскравіше, ніж у столиці.

«Перший рік мого співжиття з росіянами,— пише він, описуючи своє життя в Уфі,— був дуже тяжкий, бо хоч я був морально зіпсований, але все ж таки всі російські звичаї і вчинки примушували мене й особливо мою бідну Лархен [жінка Г. Винського] переносити багато неприємностей». Російський дворянський дїм для Г. Винського — це «вертеп». Його обурює нелюдське поводження з кріпаками, які є «безотвѣтными скотами» супроти своїх господарів-звірів (с. 117). Москалі дуже щедрі на обіцянки, але лише на словах (с. 128). Загалом у всьому описі життя в Московщині простежується крайнє презирство до неучтва та самохвальства. «Хай собі, мовляв, учені пишуть, що хочуть. Що може бути ліпше за святу Русь!»

Також негативно ставиться наш мемуарист до сучасного йому державного ладу в Росії. Уже О. Пупін у своїй статті про «Записки» відзначив, що Г. Винського від інших мемуаристів катерининської доби вигідно відрізняє повна відсутність панегіричного тону. Спостережливого, не позбавленого суто українського почуття гумору Г. Винського анітрохи не засліплюють ліберальні жести «великої Феліци». Тут він справді виказує себе далеко проникливішим, аніж більшість його сучасників. Бо ж, не кажучи вже про російських панегіристів типу Г. Державіна чи французьких письменників, які так захоплювались «реформами» Катерини, навіть такий революційно настроєний земляк Г. Винського, як В. Капніст, дав себе обманути фразою Катерини про знищення слова «раб».

Якже інакше оцінює ці реформи Г. Винський! Він зовсім ясно бачить, що Катерині захотілося «доволі дотепно» обманути «свій народ і засліпити його», а рівночасно «й Європі кинути трохи блахману («бросить нѣсколькѣ въ глаза пыли») блискучими урочистостями і велемудрими якщо не законами, то установами» (с. 40—41). Для цієї, як каже наш мемуарист, «мелодрами» був присвячений цілий 1775 рік. Того року Катерина ошасливила своїх підданих 47 «милостями» — реформами, які, на думку автора, не були варті ні одна. Розглядаючи далі по черзі ці реформи, Г. Винський кількома словами, одним вдалим дотепом розкриває перед читачем справжню їх вартість. Так, судова реформа в його очах мала одне лише значення, бо збільшення кількості урядників дало багатьом бідним родинам засоби до існування. Але зате звичайний хлібороб дуже скоро відчув на собі цю «реформу», коли замість трьох баранів мусив тепер везти до міста продавати аж 15. Так званий «совѣстный суд», яким так захоплювались свої й чужі сучасники, у тому числі улюблений Г. Вин-

ським французький письменник Мерсьє, в очах нашого мемуариста лише «комедія ляльок» (с. 42).

Те саме стосується привілеїв, що ними Катерина обділила дворянство й купецтво. Г. Винський готовий припустити, що в іншого європейського народу ці привілеї мали б велике значення, але ж «Катерина добре знала своїх росіян й певна була, що вони не лише не скористають із дарованої їм волі уряджувати свою долю», а й навіть не зрозуміють змісту цих привілеїв. Тому цариця могла ризикнути, не наражаючи свого сам державства, «пустити блахмана Європі й одурити нащадків» (с. 43). Може лише ми, які є свідками чергової ери «реформ» у Росії, можемо справедливо оцінити геніальну проникливість Г. Винського. І можемо лише подивуватися з нашого земляка, що зрозумів усю суть все тієї ж самої незмінної, незалежно ні від яких «реформ» мертвої бюрократичної машини, якою завжди була і є Росія, незалежно від того, чи має на своєму чолі «революціонера» Петра, «лібералів» Катерину й Олександрів чи з рештою «марксистів» Леніна та Сталіна. Своєму світогляду наш автор звичайно завдячує великою мірою лектурі. Як сам він пише, любов до книжки, якій він завдячує «малоросійским воспитанієм» ніколи в житті не підвела його. У найбільш бурхливій хвилині життя Г. Винського всюди супроводила книжка — під час військової служби, під варгою й навіть у час «діонісіян».

Уже з тих імен, що їх Г. Винський цитує або наводить у своїх споминах, бачимо, що він перечитав у своєму житті дуже й дуже багато. На першому місці стоять французькі письменники XVIII ст.— ці «благодетелі людства», як він їх називає: Ф.-М Вольтер, Ж.-Ж Руссо, К.-А. Гельвецій, А. Мобель, А.-Р. Лесаж. Поряд із цими корифеями французької літератури своєї доби Г. Винський надзвичайно захоплюється таким другорядним письменником, як Л.-С. Мерсьє*.

З великою прихильністю Г. Винський ставиться до творів приятеля Вольтера Фрідріха, короля Прусського. Як пише він у передмові до своїх споминів (с. 2), сам їх заголовок «Моя доба» («Мое время») запозичив він у «в'яценосного сочинителя». Назагал неприхильний до німецької культури й німців, Г. Винський одначе, у своєму огляді закордонного життя вирізняє Пруссію Фрідріха, яка, на його погляд, «піднесена розумом, умлістю і відвагою Фрідріха II, була в ті часи, може бути найщасливішою державою» (с. 39). З писань того ж Фрідріха Г. Винський запозичив, як бачитимемо далі, деякі свої погляди на виховання.

Велике враження, як видно, справили на нашого автора дуже популярні в кінці XVIII ст. сентиментальні романи англійця Л. Стерна, з якими він, мабуть, познайомився у французькому перекладі. З роману Л. Стерна «Життя і погляди Тристрама Шанді» (вийшли в Лондоні в 1759—1767 рр.) Г. Винський запозичив один із перших розділів до своїх споминів «Шандеїзм» (с. 4—5).

Як бачимо зі споминів, Г. Винський найбільше читав у Петербурзі і пізніше на засланні. Але ж деяке знайомство з західноєвропейським письменством, без сумніву, він привіз уже з України. Вже в часи його молодости французькі книжки займали перше місце у приватних українських книгозбірнях¹³.

* Мерсьє Луї Себастьян — ім'я, яке тепер відоме лише історикам літератури, свого часу було дуже популярне. Автор великої кількості творів різноманітного змісту: філософських, політичних й історичних трактатах починаючи і на досить свавільних описах паризького життя і фантастичних утопіях кінчаючи, Л.-С. Мерсьє являв собою типову постать пересічного письменника XVIII ст., в якому часто дуже цинічний «esprit» каламбурів заступає собою глибший зміст. Свого часу його читала вся Європа, його твори перекладено багатьма мовами.

¹³ Пор.: Модзалевський В. З історії книги на Україні.— Книгар, 1918.— С. 235—238.

На закінчення треба ще додати кілька слів про загальний світогляд Г. Винського, який знайшов своє вираження у його поглядах на релігію, виховання, політику.

Всі ці погляди Г. Винського творилися під впливом його французьких «учителів». І тут, треба це підкреслити, Г. Винський перебуває у певній суперечності з духовністю сучасної України. Загалом так зване Просвітництво, незважаючи навіть на широке літературне знайомство з ним, залишило доволі слабкий слід в українській духовності, якій була куди ближча німецька містика¹⁴. Натомість далеко глибші сліди доба Просвітництва залишила в російському духовному житті.

Прикметним для духовного обличчя нашого автора є те, що, як це він сам визнає, найбільше його цікавлять мораль, політика й наука, що має сприяти кращому влаштуванню людського життя. Ім Г. Винський протиставляє метафізику, яка відірвана від життя і тому викликала в нього «непреодолимое отверащение» (с. 129). У світлі поглядів Г. Винського стає зрозуміло, що в релігії він бачить лише науку про «природню моральність», яка для нього важливіша за догмати й заповіді. Звідси найбільшу його прихильність викликають різні секти, як, скажімо, квакери та ін. (с. 20). Щоправда, він згоден доручити духовенству справу виховання молоді, але лише «даючи йому до рук катехизис чистої моральности» (с. 21).

Назагал справі виховання Г. Винський надає дуже великого значення, йдучи тут завжди таки за письменниками доби Просвітництва, котрі, як ось К.-А. Гельвецій, любили твердити, що «l'education peut tout». Погляд, до речі, досить поширений серед російської суспільності кінця XVIII ст. Його виразником був, зокрема, відомий діяч на полі народної освіти І. Білецький, який казав: «Ясно, що корінням усього є добре чи зле виховання»¹⁵.

За своїм улюбленим Л.-С. Мерсьє Г. Винський хоче індивідуалізувати виховання відповідно до нахилів і здібностей людини, «щоб той, що уроджений бути архитектом, не мусив би потіти над правом, природній поет не ламав би собі голови алгеброю» (с. 18). Зрештою, ці думки зустрічаємо і в інших авторів, яких читав наш мемуарист, зокрема у Фрідріха Пруського.

Хоч природним є, щоб головну роль у вихованні молоді відігравали батьки, усе ж Г. Винський має сумніви, чи сучасні батьки зможуть «обсеменить юное сердце чистыми правилами нравственности» (с. 19). Натомість головну працю у цій справі Г. Винський пропонує узяти на себе урядові. З властивою своїй добі оптимістичною вірою у поступ Г. Винський певен, що коли уряд поважно візьметься до тієї справи, то дуже легко буде зробити людей кращими і щасливішими. Треба лишень навчити їх «ясних і простих засад природної моральности» (с. 19).

Щодо політичних поглядів Г. Винського, то вони знайшли вислів до певної міри у висвітленні ним сучасної йому російської політики. Але Г. Винський тут же застерігається (щиро чи ні — то вже інша річ), що «законна влада завжди була для нього священною». Він каже про себе, що був найкращим громадянином у всякій державі, «де б закони, хоч би найбільш драконські, тяжили рівно над усіма» (с. 10). Найбільше обурює Г. Винського кріпацтво. «Я не звик,— каже він,— мучити нещасливих слуг, спокійно дивитися, як бризкає їхня кров, слухати їх лементування, бачити їх голодних і холодних, але завжди готових розважити своїх мучителів»

¹⁴ Не може, ясна річ, детальніше розглядати тут це питання. Зрештою, докладний розгляд української духовності тієї доби знайдемо у працях Д. Чижевського (Нариси з історії філософії на Україні.— Прага, 1931; Філософія Г. Сковороди.— Варшава, 1934 та ін.). Додамо лише, що так зв. «вольтер'янство» почало в Україні поширюватись уже пізніше, у перші десятиліття XIX ст.

¹⁵ Пор. П л е х а н о в Г. История русской общественной мысли.— Т. II.— С. 56.

(с. 135). Особливо обурює його ставлення до кріпаків у московських дворянських домах.

Треба ще згадати про зацікавлення Г. Винського справами зовнішньої політики. Ми знаходимо в нього огляд міжнародної політичної ситуації, який уже О. Тургенев назвав «легкимъ абрисомъ Европы, право, мастерски написанымъ»¹⁶. Про нього ж О. Пипін писав, що цей образ політичного становища надався для доброго політичного журналіста¹⁷. Здатність розумітися у питаннях практичної політики знайшла свій вираз в іншому творі Г. Винського, який дійшов до нас — це, власне, «Проектъ о усиленной російской съ Верхнюю Азією торговле черезъ Хиву и Бухарію»¹⁸. В цьому докладі, поданому 1819 р. Г. Винським начальникові Оренбурзької митної округи і пересланим до Петербурга, автор, зокрема, обстоює думку про необхідність окупації Хіви як найбільш доцільного засобу забезпечення російської торгівлі в Середній Азії. Не знаємо — знайшов цей проект якесь практичне застосування чи йому судилася доля багатьох не менш розумних і практичних проектів, які гинули в безконечних лабіринтах петербурзької бюрократичної машини. Але для нас цікавий факт, уже підкреслений редактором «Русского Архиву», про те, що Г. Винський у своєму проекті передбачає майбутню політику російського уряду в Середній Азії, яка знайшла свій вияв у Хівинському поході Перовського й дальшій успішній експансії для завоювання середньоазійських ринків.

1935 р.

Ігор ЛОСЬКИЙ

¹⁶ Москвитянинъ, 1845.

¹⁷ Вѣстникъ Европы.— 1877.— Июль.— С. 259.

¹⁸ Надруковане П. Баргеновим у «Русском Архиве» (1878.— черв.), а потім у згаданому виданні П. Щоголева.